

Víra proti ideologii. Pius XII. a jeho postoj ke komunismu

MAREK ŠMÍD

Úvod

Eugenio Pacelli, známý jako papež Pius XII. (1939–1958), stál v čele katolické církve v době zásadních politických, ideologických a společenských otřesů. Jednou z největších výzev jeho pontifikátu byla globální expanze komunismu, jež představovala závažnou ideologickou hrozbu pro náboženství obecně a katolickou církev zvláště.

Komunistické režimy, vycházející z marxisticko-leninské doktríny, zaváděly po druhé světové válce totalitní kontrolu zejména ve státech střední a východní Evropy, kde systematicky potlačovaly náboženskou svobodu a pronásledovaly církve. Tato ideologie se však neomezovala pouze na východní blok, ale šířila se též v Asii, Latinské Americe a některých západních zemích, kde nacházela podporu především mezi dělnickou třídou a intelektuály.

V kontextu studené války, kdy Sovětský svaz a jeho satelitní státy stály v ostrém ideologickém střetu se západními demokraciemi, představoval komunistický internacionalismus pro Pia XII. existenční ohrožení. Jeho reakce proto vyžadovala nejen teologickou důslednost, ale i diplomatickou obezřetnost. Pontifikát Pia XII. se tak vyznačoval snahou o vyvážený postoj. Papež důsledně kritizoval totalitní režimy, avšak zároveň bral ohled na citlivé geopolitické podmínky a snažil se chránit postavení katolické církve ve světě.

Pacelliho negativní vztah ke komunismu však nezačal až během jeho pontifikátu. Jeho formování sahá hlouběji do minulosti, do doby jeho působení jako apoštolského nuncia v Mnichově po roce 1917. Právě zde, na konci války i v bouřlivých poválečných měsících, byl svědkem pokusů o komunistickou revoluci v Německu a osobně se dostal do kontaktu s tzv. Bavorskou republikou rad. Tyto události na něj udělaly hluboký dojem a výrazně ovlivnily jeho pozdější postoje.

Cílem této studie je analyzovat postoj Pia XII. ke komunismu se zvláštním důrazem na jeho diplomatické strategie a ideologické souvislosti, které formovaly jednání Svatého stolce ve složitém období 20. století. Za tímto účelem je třeba vrátit se k událostem první světové války a následného meziválečného období, kdy se začala utvářet Pacelliho dlouhodobá percepce komunistického nebezpečí.

Pius XII. v zrcadle moderní historiografie

Orientace v bohaté a mnohvrstevné odborné literatuře o Piovi XII. ukazuje, že badatelská pozornost se tradičně soustřeďuje hlavně na jeho působení během druhé světové války. Takto vymezený rámec však nepostihuje celé spektrum jeho ponti-

fikátu, zejména jeho výrazný a dlouhodobý postoj ke komunismu, formovaný již před válkou a zásadně ovlivňující jeho poválečnou politiku.

V historiografii lze rozlišit dva hlavní interpretační proudy. První, převážně pozitivní, zdůrazňuje papežovu roli duchovního vůdce v době globálního konfliktu a oceňuje jeho diplomatickou zdrženlivost, morální apel a snahu chránit církevní struktury i věřící. Často však inklinuje k idealizaci a méně zohledňuje politické a ideologické výzvy studené války. Druhý proud přistupuje k tématu kriticky, upozorňuje na momenty pasivity či mlčení a otevírá otázky možných selhání. Mnohdy však pracuje s emocionálně zabarvenými narativy, které oslabují analytickou hloubku a přehlížejí souvislosti mezi válečnou a poválečnou etapou pontifikátu, zejména v konfrontaci s komunismem, jež byla jedním z jeho klíčových témat.

Poválečné vystupování Pia XII. proti komunismu tvoří přímé pokračování jeho válečných zkušeností i strategií vůči totalitním režimům obecně. Stejná diplomatická opatrnost, kterou uplatňoval vůči nacismu, se stala rámcem jeho postupu proti sovětskému bloku a komunistickým vládám ve střední a východní Evropě. Antikomunismus Pia XII. nebyl pouze ideologickou reakcí na ateistickou doktrínu marxismu-leninismu, ale i prostředkem k ochraně institucionální integrity katolické církve v prostředí, kde byla systematicky ohrožována. V tomto smyslu tvoří jeho válečná a poválečná politika kontinuální celek spojující diplomatickou zdrženlivost, morální apel a jasné odmítnutí totalitních ideologií bez ohledu na jejich politické zabarvení.

Negativní obraz papeže byl po válce dále posilován jeho nekompromisním postojem vůči komunismu, který jej přivedl do přímého střetu s vládami východního bloku během studené války. Kulminačním bodem těchto kontroverzí se stala divadelní hra *Náměstek*¹ (*Der Stellvertreter*, 1963) německého dramatika Rolfa Hochhutha, v níž autor obvinil Pia XII. i celý vatikánský aparát z mlčení v době holokaustu. Tento kontroverzní text, vycházející z levicové ideologické pozice, získal mimořádnou pozornost především v komunistických zemích, kde byl instrumentalizován jako

1 HOCHHUTH, Rolf: *Náměstek*. Orbis, Praha 1966. Objektivnost Hochhuthovy divadelní hry *Náměstek* (*Der Stellvertreter*, 1963) byla opakovaně zpochybňována. V posledních letech na problematice pozadí jejího vzniku upozornili např. Ion M. Pacepa a Ronald J. Rychlak. Ve své publikaci uvádějí, že divadelní hra byla výsledkem koordinované dezinformační kampaně, jejímž cílem bylo podkopat morální autoritu katolické církve na Západě. Poukazují přitom na významnou roli producenta hry Erwina Piscatora, známého levicového divadelníka a agenta KGB. Podle autorů šlo o součást širší strategie sovětského vedení, především Nikity S. Chruščova, jak oslabit vliv Vatikánu v západní Evropě během studené války. Podrobněji viz: PACEPA, Ion Mihai – RYCHLAK, Ronald J.: *Dezinformace. Tajná strategie Ruska, jak zničit Západ*. Brno: Biz Books, 2016, s. 136–159. Vedle kontroverzní divadelní inscenace *Náměstek* utvářel obraz katolické církve za druhé světové války rovněž film. Silnou protiváhou k Hochhuthovu pojetí se stal snímek *Šarlatový a černý* (*The Scarlet and the Black*, 1983), inspirovaný skutečnými osudy Hugha O'Flahertyho (1898–1963), irského kněze působícího v Kongregaci svatého oficia, který vytvořil v Římě během nacistické okupace rozsáhlou podzemní zpravodajskou síť, jejímž prostřednictvím zachránil tisíce Židů a spojeneckých vojáků. Jeho statečný odpor vůči totalitě se stal symbolem aktivního křesťanského svědomí a dodnes je připomínán jako příklad osobní odvahy a morální integrity. Ve filmu ho ztvárnil americký herec Gregory Peck. Filmová adaptace *Náměstka* vznikla až v roce 2002 pod názvem *Amen* (režie Constantin Costa-Gavras).

účinný nástroj propagandy – za podpory sovětské rozvědky KGB – s cílem diskreditovat papeže, který symbolizoval ideový protipól marxistického materialismu. Hra dodnes vyvolává silné společenské emoce, zvláště v prostředí postrádajícím důkladnější znalost historických souvislostí a metod kritické historiografie.

Svatý stolec na tuto mediálně silně exponovanou kritiku nereagoval konfrontačním způsobem ani apologetickými texty. Namísto toho přistoupil k vědeckému zhodnocení vlastního postupu během válečných let prostřednictvím edice primárních dokumentů *Actes et Documents du Saint-Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale*.² Tato dvanáctisvazková kolekce, vydávaná od konce šedesátých let pod vedením jezuitského historika Pierra Bleta a jeho spolupracovníků, představuje systematický pokus o kritickou prezentaci diplomatické, pastorační i humanitární činnosti Vatikánu na základě autentických archivních materiálů.

Na tuto edici navázala Bletova monografie *Pius XII. a druhá světová válka ve světle vatikánských archivů*,³ která je k dispozici i v českém překladu a představuje přístupnou syntézu hlavních výstupů rozsáhlé archivní práce. Tato publikace slouží jako cenný prostředek k promýšlení role Pia XII. v dobovém kontextu a zároveň jako korektiv zjednodušujících výkladových schémat, která přetrvávají v kulturní paměti i současné mediální reprezentaci.

Ofenziva proti náboženství, k níž docházelo v sovětském bloku ve druhé polovině 20. století, probíhala paralelně s přípravami a následným zahájením Druhého vatikánského koncilu (1962–1965), od něhož si katolická církev slibovala hlubokou obnovu svého poslání i dialog s moderním světem. Koncilní dokumenty, zejména deklarace *Dignitatis humanae*, důrazně artikulovaly právo na náboženskou svobodu, svobodu svědomí a úctu k lidským právům – zásady, které se opíraly o konsenzuální přístup obou koncilních papežů, Jana XXIII. i Pavla VI. Tyto hodnoty se staly oporou nejen pro demokratické a liberální proudy uvnitř katolické církve, ale i pro široké spektrum opozice proti totalitním režimům. V daném kontextu dále zesílila ideová diskreditace komunistických režimů, které náboženskou svobodu potlačovaly a na lidská práva pohlížely jako na *buržoazní přezítek*.

V tomto světle se jeví útoky na autoritu papeže Pia XII. nikoliv jako izolovaný kulturní či intelektuální fenomén, nýbrž jako součást širší politické strategie. Cílem nebylo pouze zpochybnit věrohodnost konkrétní historické postavy, ale narušit kontinuitu papežské autority jako takové. Pius XII., jenž stál v čele katolické církve v letech 1939–1958, se během svého pontifikátu stal nejen náboženským symbolem, ale i významným aktérem mezinárodní politiky. Jeho diplomatická zdrženlivost během války, protikomunistický postoj v poválečném období a hluboký respekt, který vzbuzoval v mnoha částech světa, představovaly pro sovětskou

2 *Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale*, eds. Pierre Blet, Angelo Martini a Burkhart Schneider, XII. Topografia Poliglotta Vaticana, Vaticano 1965–1981.

3 BLET, Pierre: *Pius XII. a druhá světová válka ve světle vatikánských archivů*. Matice cyrilometodějská, Olomouc 2001.

ideologii výraznou výzvu. Není proto překvapivé, že právě v době nástupu Nikity Chruščova, který ve své domácí politice obnovil tvrdý kurz vůči náboženství a usiloval o jeho úplné vymýcení, se objevily i první cílené pokusy o diskreditaci tohoto papeže na mezinárodní scéně.

Mezi tendenčními interpretacemi vztahu katolické církve k totalitním režimům 20. století⁴ zaujímá specifické místo monografie německého historika Karlheinz Deschnera *S bohem a s fašisty*,⁵ která byla v posledních letech znovu vydána. Ačkoliv při svém prvním vydání v polovině šedesátých let mohla představovat podnět k diskusi a reflektovala tehdejší protiklerikální klima, z dnešního hlediska působí její teze překonaně. Vývoj historické vědy, systematický výzkum a zejména zpřístupnění vatikánských archivů týkajících se pontifikátu Pia XII. přinesly nové interpretační rámce, které Deschnerova práce již nedokáže relevantně reflektovat.⁶

Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let se formoval kritický diskurz, který reagoval na tehdy aktuální kulturní kontroverze, zejména na zmíněné drama Rolfa Hochhutha *Náměstek*. Klíčovou roli v této debatě sehrály práce izraelského historika Saula Friedländera (*Pius XII. a třetí říše*)⁷ a amerického badatele Guentera Lewyho (*Katolická církev a nacistické Německo*).⁸ Obě studie zásadně přispěly k formování obrazu Pia XII. jako problematické postavy, jejíž údajná pasivita tváří v tvář nacistickým zločinům vyvolávala otázky etické i teologické povahy. Vzhledem k dobové nedostupnosti archivních pramenů však byly mnohé jejich závěry spíše hypotetické a podmíněné interpretačním rámcem studené války.

Reakcí na tyto práce byla nejen vlna apologetických publikací, usilujících o rehabilitaci papežovy pověsti (např. Pinchas Lapide – *Poslední tři papežové a Židé*; Gordon Thomas – *Papežovi Židé*; Margherita Marchioneová – *Il Silenzio di Pio XII*), ale také díla snažící se nabídnout analyticky vyváženější přístup. Mezi nimi vyniká například monografie Williama Owena Chadwicka *Britain and the Vatican during the Second World War*⁹ či výzkumy Michaela Hesemanna, které staví na širší pramenné základně a usilují o uchopení Pia XII. v dobovém kontextu.¹⁰

Novou vlnu zájmu o Piův pontifikát vyvolala v roce 1999 kontroverzní publikace britského novináře Johna Cornwella *Hitlerův papež*.¹¹ Autor v ní navázal na linii

4 K základní orientaci v problematice vztahu katolické církve a totalitních režimů 20. století je odborná literatura natolik rozsáhlá, že přesahuje rámec této studie. Lze doporučit zejména následující nejnovější publikace dostupné v českém jazyce: ŠMÍD, Marek: *Vatikán a sovětský komunismus 1917–1945*. Triton, Praha 2020, resp. ŠMÍD, Marek: *Vatikán a německý nacismus 1923–1945*. Triton, Praha 2019.

5 DESCHNER, Karlheinz: *S bohem a fašisty. Vatikán ve spolku s Mussolinim, Francem, Hitlerem a Pavelicem*. Naše vojsko, Praha 2014.

6 ŠMÍD, Marek: *Deschner, Karlheinz, S Bohem a fašisty: Vatikán ve spolku s Mussolinim, Francem, Hitlerem a Pavelicem...* Soudobé dějiny, 2017, 24, č. 1–2, s. 256–257.

7 FRIEDLÄNDER, Saul: *Pius XII. a třetí říše*. Svoboda, Praha 1967.

8 LEWY, Guenter: *The Catholic Church and Nazi Germany*. McGraw-Hill, New York 1964.

9 CHADWICK, Owen: *Britain and the Vatican during the Second World War*. Cambridge University Press, Cambridge – New York – Sidney 1986.

10 HESEMANN, Michael: *Pio XII. Il papa che si oppone a Hitler*. Paoline Editoriale Libri, Milano 2009.

11 CORNWELL, John: *Hitlerův papež. Tajný příběh Pia XII*. BB art, Praha 2008.

Hochhuthovy kritiky, přičemž se pokusil vykreslit Eugenia Pacelliho jako skrytého antisemitu, který choval sympatie k nacistickému režimu. Tato práce vyvolala bouřlivou reakci a stala se klíčovým textem tzv. černé legendy, která spojuje obraz mlčení Svatého stolce během holokaustu s ideologickým antikomunismem a rigidním postojem k poválečným proměnám církve. Ačkoliv Cornwellova tvrzení byla opakovaně zpochybněna odbornou kritikou, uvedená interpretace nadále rezonuje v části akademické i širší veřejnosti a ovlivňuje vnímání Pia XII. v kulturní paměti Západu.

Na Cornwellovu práci zareagoval americký historik Ronald J. Rychlak fundovanou a obsáhlou monografií *Hitler, the War, and the Pope*.¹² V ní se opřel o široké spektrum primárních pramenů, od archivních dokumentů přes oficiální komunikaci až po osobní svědectví pamětníků, a důsledně se zaměřil na systematické vyvrácení obvinění, podle nichž měl papež Pius XII. kolaborovat s nacistickým režimem. Rychlakova analýza ukázala, že Cornwellova tvrzení jsou mnohdy založena spíše na spekulativních interpretacích a logických zkratkách než na verifikovatelných historických faktech.

Nový impuls do výzkumu přinesla i monografie *Papež ve válce*¹³ amerického historika Davida I. Kertzera, který čerpal z části nově zpřístupněných fondů vatikánského archivu otevřených v roce 2020. Kertzerův přístup kombinuje vědeckou práci s dramatickým narativem, čímž oslovuje nejen odborné publikum, ale i širší veřejnost. Obraz Pia XII., který zde autor vykresluje, je však spíše psychologickým portrétem vnitřně rozpolceného muže než systematickou analýzou církevní politiky ve válečných podmínkách. David I. Kertzer akcentuje papežovu diplomatickou opatrnost, jeho ideologický antikomunismus a relativní zdrženlivost vůči veřejnému odsouzení holokaustu. Přestože publikace přináší nové poznatky a je podnětná svou argumentační strukturou, její vědecká rovnováha je narušena selektivním výběrem pramenů a příklonem k moralistnímu rámování historických událostí.¹⁴

V protikladu k jednostranným výkladům, které často redukuje Pia XII. na pasivního člověka přihlížejícího k tragédii holokaustu, stojí rozsáhlá publikační činnost současných církevních historiků. Osobnosti jako Margherita Marchioniová, David G. Dalin, Israel Zolli, Hubert Wolf či Gerhard Besier reprezentují široké spektrum badatelů, kteří se pokoušejí o překonání stereotypních narativů a o vyvážené zhodnocení role Svatého stolce během druhé světové války. Mezi těmito přístupy vyniká monumentální syntéza švýcarského historika Philippa Chenauxe, jenž ve své práci předkládá první skutečně komplexní, na rozsáhlém archivním výzkumu založený životopis Pia XII.¹⁵

12 RYCHLAK, Ronald J.: *Hitler, the War, and the Pope*. Our Sunday Visitor Books, Huntington 2000.

13 KERTZER, David I.: *Papež ve válce. Tajná historie Pia XII., Mussoliniho a Hitlera*. Kalich, Praha 2024.

14 ŠMÍD, Marek: *David I. Kertzer; Papež ve válce. Tajná historie Pia XII.* Český časopis historický, 2025, 123, č. 2, s. 368–370.

15 CHENAUX, Philippe: *Pio XII. Diplomatico e pastore*. San Paolo Edizioni, Milano 2004. S politováním konstatujeme, že pro účely této studie bylo nutné zaměřit se především na klíčová monografická

Zásadní přínos v této oblasti představuje i dílo Johana Ickxe *Odtajněné archivy Vatikánu*,¹⁶ které se opírá o autorovu přímou zkušenost s archivními fondy. Johan Ickx klade důraz na diplomatické a pastorační limity, jimž musel papež čelit, a odhaluje složitost rozhodovacích procesů Svatého stolce ve světle nově dostupných pramenů. V českém prostředí představuje cenný příspěvek k odborné diskusi tematické číslo revue *Salve* z roku 2008, jež se věnovalo pontifikátu Pia XII. ve světle historické reflexe a nabídlo čtenářům rozmanité pohledy na tuto složitou kapitolu moderních církevních dějin.¹⁷

Předválečný konflikt s komunistickou ideologií

Zásadní obrat v diplomatické kariéře Eugenia Pacelliho představoval rok 1917, kdy byl jmenován apoštolským nunciem v Bavorsku. Toto jmenování nebylo pouhým administrativním krokem, nýbrž součástí promyšlené strategie Svatého stolce, která v kontextu první světové války usilovala o upevnění svých vazeb s německými státy. Vatikán, vedený snahou o zachování neutrality a posílení mezinárodního vlivu prostřednictvím měkké diplomacie, vnímal katolické Bavorsko jako klíčovou oblast pro církevní i politický vliv. Pacelliho působení v Mnichově, v tehdejší náboženském a kulturním centru jižního Německa, mělo zajistit nejen stabilnější řízení církevních záležitostí v regionu, ale i udržení otevřeného kanálu komunikace mezi Svatým stolicí a německou říšskou politikou.

Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli,¹⁸ pozdější papež Pius XII., byl již tehdy znám svou precizností, hlubokou znalostí církevního práva a výjimečnými diplomatickými schopnostmi. Svůj život prakticky od mládí spojil se službou Svatému stolci. Po studiích teologie vstoupil do státního sekretariátu, kde úzce spolupracoval se státním sekretářem kardinálem Rafaelem Merry del Valem. Již v letech předcházejících první světové válce se aktivně podílel na přípravě Kodexu kanonického práva z roku 1917, který měl zásadní význam pro modernizaci a sjednocení církevního

díla, která poskytují komplexní základnu pro další diskusi. Dílčí studie představují rovněž významný kontext, avšak jejich podrobná analýza přesahuje rámec této práce. Z mnoha z nich lze doporučit zejména odbornou studii dostupnou v českém jazyce: PETRÁČEK, Tomáš: Papež Pius XII. a komunismus. In: KUBÍN, Petr (ed.): *Brány pekelné ji nepřemohou. Kapitoly z pronásledování církví v Československu kolem roku 1950*. Karolinum, Praha 2013, s. 110–119.

16 ICKX, Johan: *Odtajněné archivy Vatikánu. Papež Pius XII. a Židé*. Universum, Praha 2022.

17 *Salve. Revue pro teologii a duchovní život*, 2008, 18, č. 3.

18 Odborná literatura k osobnosti a životu Eugenia Pacelliho, resp. papeže Pia XII., je dnes značně rozsáhlá, proto vybíráme jen nejvýznamnější tituly. Podrobněji: BLET, Pierre: *Pius XII. a druhá světová válka ve světle vatikánských archivů*; CHENAUX, Philippe: *Pio XII*; CORNWELL, John: *Hitlerův papež*; DALIN, David G.: *La legenda nera del papa di Hitler*. Piemme, Milano 2007; HESEMANN, Michael: *Pio XII*; ICKX, Johan: *Odtajněné archivy Vatikánu*; KENT, Peter C.: *The Lonely Cold War of Pope Pius XII. The Roman Catholic Church and the Division of Europe, 1943–1950*. McGill-Queen's University Press, London 2002; KERTZER, David I.: *Papež ve válce*; MARCHIONE, Margherita: *Papa Pio XII. Tra cronaca e agiografia*. Libreria Editrice Vaticana, Vaticano 2010; TEUFFENBACH, Alexandra von: *Eugenio Pacelli. Pio XII. tra storia, politica e fede*. Art, Roma 2008; TORNIELLI, Andrea: *Pio XII. Eugenio Pacelli – un uomo sul trono di Pietro*. Mondadori, Milano 2009.

práva. Právě válečný konflikt Eugenia Pacelliho definitivně nasměroval do oblasti vatikánské diplomacie, kde rychle prokázal svou kvalifikaci a schopnost orientovat se v komplexních mezinárodních vztazích.

Pacelliho působení v Mnichově se ocitlo pod tlakem dramatických změn, které následovaly po kapitulaci Německa v listopadu 1918. Kolaps monarchie a vyhlášení republiky vytvořily v zemi silně destabilizované prostředí. V Bavorsku, kde se po abdikaci krále Ludvíka III. uvolnil tradiční mocenský rámec, se rozhořel zápas o politickou budoucnost země. V rychlém sledu zde vznikaly a zanikaly různé formy vlády, od přechodného kabinetu Kurta Eisnera až po radikální experiment tzv. Bavorské republiky rad, která vznikla v únoru 1919. Nejprve ji vedl levicově orientovaný politický teoretik Ernst Niekisch, avšak v dubnu téhož roku se režim radikalizoval a pod vedením Eugena Levieného, revolucionáře s vazbami na ruské prostředí, přešel do podoby bolševické diktatury.¹⁹

Tato fáze znamenala pro Pacelliho nejen mimořádnou diplomatickou zátěž, ale i osobní riziko. Jak uvedl ve svém listu státnímu sekretáři Pietru Gasparrimu ze dne 17. února 1919, revoluční živly v Mnichově *nenechají bez využití žádný prostředek k dosažení svého cíle. Jsou energicky podporováni spartakovci, kteří bojují za diktaturu proletariátu a světovou revoluci. V posledních dnech se výrazně rozmnožily schůze, soukromá setkání a články bolševického tisku na podporu takzvaného, systému rad a nové revoluce, jež – jak tvrdí spartakovci – má navždy zajistit výdobytky té ze 7. listopadu.*²⁰

Jako apoštolský nuncius se ocitl v ohnisku revolučního experimentu, který Svatý stolec vnímal s rostoucím znepokojením. Jeho postavení symbolizovalo kontinuitu s předválečným uspořádáním a katolickou tradicí, což z něj činilo potenciální cíl v antiklerikálním a marxisticky orientovaném prostředí. Současně však Eugenio Pacelli dokázal zachovat důstojnost svého úřadu, navazovat pracovní vztahy s měnicími se mocenskými aktéry a uchovat integritu diplomatické mise, čímž položil základy své budoucí kariéry v čele církevní diplomacie.

V dubnu 1919 vyústil revoluční experiment radikální levice v Bavorsku v ozbrojený konflikt mezi příslušníky komunistické Bavorské republiky rad a jednotkami věrnými centrální vládě ve Výmaru. Ulice Mnichova se staly dějištěm intenzivních bojů, jež zasáhly i diplomatické instituce. Apoštolská nunciatura, sídlící v centru města, se ocitla přímo v linii palby. Porušení její diplomatické nedotknutelnosti – ostřelování a následné obsazení ozbrojenými složkami napojenými na spartakovské hnutí, spojené se jmény Rosy Luxemburgové a Karla Liebknechta²¹ – představo-

19 Archivio Storico. Sezione per i rapporti con gli stati /Segreteria di Stato/ (dále jen AA. EE. SS.), fondo Baviera, III periodo, fascicolo 40, ff. 36–38, Pacelli Gasparrimu 18. 4. 1919; FATTORINI, Emma: *Germania e Santa Sede. Le nunziatura di Pacelli tra la Grande guerra e la Repubblica di Weimar*. Il Mulino, Bologna 1992, s. 322–325; ŠMÍD, Marek: Vatikán a nástup radikální levice ve střední Evropě po roce 1918. *Paginae Historiae*, 2024, 32, č. 1, s. 53.

20 AA. EE. SS., fondo Baviera, III periodo, fascicolo 42, f. 59, Pacelli Gasparrimu 17. 2. 1919.

21 FRIEDLÄNDER, Saul: *Pius XII. a třetí říše*, s. 31; TEUFFENBACH, Alexandra von: *Eugenio Pacelli*, s. 93, 98; RYCHLAK, Ronald J.: *Hitler, the War, and the Pope*, s. 15; LUBAN, Ottokar: *Die ratlose Rosa*.

valo bezprecedentní zásah do suverenity Svatého stolce. Nuncius Eugenio Pacelli na incident neprodleně reagoval oficiálním protestem. Omluva, kterou obdržel od tehdejšího premiéra Johanna Hoffmanna, sice potvrdila vědomí provinění na straně nové vlády, avšak samotný zážitek zůstal hluboce zakořeněn v jeho paměti.²²

Pouliční střety, které v následujících dnech zachvátily Mnichov, si vyžádaly stovky životů a proměnily hlavní město tradičně katolického Bavorska v epicentrum revolučního experimentu inspirovaného sovětským modelem. Eugenio Pacelli byl svědkem nejen politického chaosu, ale i cílených zásahů proti církevním institucím, omezování náboženské svobody a radikální proměny veřejného prostoru. Tato bezprostřední zkušenost s fungováním komunistické ideologie v praxi – se zpochybňením právního řádu, centralizovanou mocí bez kontrolních mechanismů a ideologicky motivovaným násilím – měla zásadní dopad na jeho myšlení. Posílila v něm hlubokou nedůvěru vůči marxismu, kterou nevnímal jen jako teoretickou hrozbu pro křesťanské učení, ale jako konkrétní politickou sílu schopnou destabilizovat společnost a zničit institucionální základy církve. Tento postoj se stal trvalou součástí jeho diplomatické strategie a výrazně formoval i jeho pontifikát.²³

Navzdory pokračující nestabilitě v poválečném Německu začalo v následujících letech docházet k postupnému přeskupování diplomatických priorit. Přestože Eugenio Pacelli až do poloviny dvacátých let formálně sídlil v Mnichově, bylo stále zřetelnější, že hlavním centrem politického dění se stává Berlín. V roce 1924 proto došlo k přesunu sídla apoštolské nunciatury do berlínské Rauchstrasse č. 21, což symbolicky vyjadřovalo přesun pozornosti od tradičně katolického jihu k převážně protestantskému severu.²⁴

Obě nunciatury však i nadále fungovaly ve vzájemné korelaci. Eugenio Pacelli nové berlínské sídlo zpočátku využíval pouze příležitostně, zatímco značná část agendy byla nadále vyřizována z Mnichova. Až do roku 1934 zde apoštolská nunciatura fakticky pokračovala v činnosti, přestože její oficiální sídlo bylo již formálně přesunuto. V Mnichově působil nový nuncius Alberto Vassallo di Torregrossa, zatímco Eugenio Pacelli s využitím provázané komunikace obou zastoupení soustředil svou diplomatickou činnost na rychle se proměňující politickou scénu v Berlíně.²⁵

Die KPD-Führung im Berliner Januaraufstand 1919. Legende und Wirklichkeit. VSA-Verlag, Hamburg 2001; SCHÜTRUMPF, Jörn: *Spartakusaufstand. Der unterschlagene Bericht des Untersuchungsausschusses der verfassungsgebenden Preußischen Landesversammlung über die Januar-Unruhen 1919 in Berlin.* Karl Dietz Verlag, Berlin 2018. Spartakovci, oficiálně Svaz spartakovců, bylo krajně levicové revoluční hnutí vedené Rosou Luxemburgovou a Karlem Liebknechtem. V lednu 1919 se v Berlíně pokusili o povstání proti nové vládě Výmarské republiky. Povstání bylo rychle potlačeno a oba vůdci byli dne 15. ledna 1919 zavražděni příslušníky polovojenských jednotek Freikorps.

22 FATTORINI, Emma: *Germania e Santa Sede*, s. 325.

23 Pro Pacelliho komentáře k dění v Bavorsku podrobněji např. AA. EE. SS., fondo Baviera, III periodo, fascicolo 37, ff. 13–14 Pacelli Gasparrimu 1. 5. 1919, resp. fascicolo 38, ff. 5–6, Pacelli Gasparrimu 9. 10. 1919.

24 KAAS, Ludwig: *Eugenio Pacelli. Erster Apostolischer Nuntius beim Deutschen Reich (Gesammelte Reden)*. Germania, Berlin 1930, s. 33–34; CORNWELL, John: *Hitlerův papež*, s. 99.

25 FELDKAMP, Michael F.: *Pius XII. und Deutschland*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 2000, s. 22, 43, 101–104.

Jedním z klíčových aspektů diplomatické činnosti Eugenia Pacelliho v Německu byla jeho účast na sérii vyjednávání se zástupci Sovětského svazu. V první polovině dvacátých let 20. století totiž Moskva sondovala možnost navázat oficiální vztahy se Svatým stolicem. Sovětská diplomacie při tom usilovala především o mezinárodní legitimizaci svého postavení, zatímco Vatikán, vedený realistickým hodnocením mezinárodní situace, hledal způsoby, jak zajistit alespoň minimální náboženské svobody pro katolíky žijící na území Sovětského svazu. Ačkoliv Eugenio Pacelli osobně sdílel hlubokou skepsi vůči režimu bolševiků, respektoval vatikánskou linii, kterou tehdy formovali papež Pius XI. a státní sekretář Pietro Gasparri. Ti dávali přednost pragmatickému přístupu a připouštěli možnost neformální dohody i bez oficiálního konkordátu, pokud by to mohlo vést k omezení represí vůči věřícím.²⁶

V průběhu let 1924–1927 se Eugenio Pacelli opakovaně setkával s tehdejší sovětským vyslancem v Berlíně Nikolajem Krestinským a jeho tajemníkem Stefanem Bratmanem-Brodowským. Obsah rozhovorů se soustřeďoval na řadu konkrétních otázek: od zajištění svobody bohoslužeb, přes jmenování biskupů a existenci katolických škol, až po možnost kontaktu místního duchovenstva se Svatým stolicem a respektování svobody náboženské výchovy. Sovětská strana však všechny tyto požadavky podmiňovala uznáním Sovětského svazu *de iure* a akceptací jeho verze striktní odluky církve od státu. Tento postoj, který znamenal faktickou likvidaci církevních struktur, byl z pohledu Svatého stolce nepřijatelný tím spíše, že v téže době přibývalo důkazů o systematickém pronásledování katolíků v celé zemi.²⁷

Zástupce Svatého stolce Eugenio Pacelli se ve druhé polovině dvacátých let 20. století profiloval jako vyzrálý a zkušený diplomat. Již dříve sehrál klíčovou roli při vyjednávání konkordátu se Srbskem (1914) a Bavorskem (1924) a vedl náročná jednání o konkordátu s Pruskem, která vyvrcholila roku 1929. Tato diplomatická erudice jej předurčila k vedení složitého dialogu se Sovětským svazem. Sovětská strana ve snaze dosáhnout mezinárodního uznání trvala na tom, aby Svatý stolec oficiálně uznal režim a akceptoval sovětské pojetí odluky církve od státu, jež *de facto* znamenalo podřízení církevního života státní kontrole. Tato podmínka však byla pro Vatikán, který usiloval o zajištění základních náboženských práv, nepřijatelná. Jednání proto v srpnu 1925 uvázla na mrtvém bodě. Přesto Svatý stolec neztratil zájem o osud katolické církve v Sovětském svazu a dále sledoval situaci se znepokojením i úsilím o nalezení možných forem pomoci.²⁸

26 CHENAUX, Philippe: *Katolická církev a komunismus v Evropě (1917–1989). Od Lenina k Janu Pavlu II.* Rybka Publishers, Praha 2012, s. 25–26; BESIER, Gerhard: *Svatý stolec a Hitlerovo Německo.* Větrné mlýny, Brno 2008, s. 74.

27 TOLOMEO, Rita: *Le Iniziative di Pio XI per difendere la Chiesa in URSS (1922–1939).* In: MIKRUT, Jan (ed.): *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka.* Gabrielli Editori, Verona, 2017, s. 114; MODESTO, Pietro: *Pio XI e la Russia.* In: CONFALONIERI, Carlo (ed.): *Pio XI nel trentesimo della morte (1939–1969). Raccolta di studi e di memorie.* Opera diocesana per la preservazione e diffusione della fede, Milano 1969, s. 667–668.

28 BESIER, Gerhard: *Svatý stolec a Hitlerovo Německo,* s. 75; MRÓZ, Maciej: *Trattative vaticano-sovietiche negli anni 1921–1926.* In: MIKRUT, Jan (ed.): *Chiesa cattolica in Unione Sovietica. Dalla*

Výmluvným projevem tohoto postoje byla veřejná výzva papeže Pia XI. z prosince 1924, v níž apeloval na světovou katolickou veřejnost k modlitbě za pronásledované křesťany v Sovětském svazu. Jeho ostrá slova na adresu komunistické ideologie reflektovala rostoucí vatikánské obavy z intenzifikace represí. V následujících měsících se jednání sice formálně obnovila, ale diplomatický optimismus již slábl. Eugenio Pacelli, jenž si byl vědom tvrdých reálií sovětského režimu a rostoucího násilí vůči církevním strukturám, čelil protistraně, která nejen odmítala minimální požadavky Svatého stolce, ale zároveň zintenzivňovala tlak na likvidaci náboženského života. V jeho práci mu napomáhali spolupracovníci dobře obeznámení se sovětským prostředím, mimo jiné Ernst Gehrmann, ředitel Papežské pomocné mise.²⁹

Definitivní zlom přišel v roce 1925, kdy byla jednání přerušena. V lednu následujícího roku pak sovětský ministr zahraničí Georgij V. Čičerin prohlásil, že SSSR již nepovažuje dialog se Svatým stolicem za potřebný. Tento krok de facto ukončil několikaleté úsilí o nalezení diplomatického modu vivendi mezi Svatým stolicem a sovětskou vládou.³⁰ Zároveň se však ukázalo, že komunistické vedení usilovalo o vytvoření jakési loajální katolické církve, analogické ke kolaborující Živé církvi v prostředí ruského pravoslaví, která by byla plně kontrolována státem. Tato snaha byla Eugeniem Pacellim i Piem XI. odmítnuta jako hrubé porušení svobody vyznání a nepřijatelný zásah do autonomie katolické církve.

Apoštolský nuncius Eugenio Pacelli si během svého působení ve dvacátých letech s rostoucí naléhavostí všiml proměny postojů sovětské vlády. Její sebevědomé vystupování, podpořené konsolidací moci a narůstající mezinárodní legitimitou, postupně vytvářelo méně příznivé podmínky pro smysluplný dialog se Svatým stolicem. Ačkoliv Eugenio Pacelli osobně choval k bolševickému režimu hlubokou nedůvěrou a zřetelně postrádal jakékoli sympatie k jeho představitelům, papež Pius XI. i kardinál státní sekretář Pietro Gasparri nadále usilovali o nalezení právního rámce pro existenci katolické církve na sovětském území. Stále zřejmější totiž bylo, že naděje na brzký pád komunistického režimu jsou nereálné a že bude nutné hledat cesty k ochraně věřících i v podmínkách ideologického nepřátelství.³¹

Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka. Gabrielli Editori, Verona 2017, s. 73.

29 AA. EE. SS., Russia, IV periodo, fascicoli 38 a 40; MRÓZ, Maciej: *Trattative vaticano-sovietiche negli anni 1921-1926*. In: MIKRUT, Jan (ed.): *Chiesa cattolica in Unione Sovietica. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka*. Gabrielli Editori, Verona 2017, s. 73; CHENAUX, Philippe: *Pio XII*, s. 145.

30 BESIER, Gerhard: *Svatý stolec a Hitlerovo Německo*, s. 73.

31 GRIBBLE, Richard: *Cooperation and Conflict Between Church and State. The Russian Famine of 1921-1923*. *Journal of Church and State*, 2009, 51, č. 4, s. 634-662; CHENAUX, Philippe: *Katolická církev a komunismus v Evropě (1917-1989)*, s. 25-26; BESIER, Gerhard: *Svatý stolec a Hitlerovo Německo*, s. 74. Humanitární mise Svatého stolce se zaměřila na distribuci potravin, oblečení a léků nejzranitelnějším skupinám obyvatel – dětem, studentům, válečným invalidům a dalším potřebným. Vatikán při organizaci pomoci čerpal ze zkušeností z první světové války a zapojil širokou mezinárodní síť katolických organizací. Na středních školách a univerzitách vzniklo téměř 250 jídelních kuchyní, které denně vydávaly až 100 000 porcí jídla. Kromě potravin se rozdělovaly i léky proti tyfu, malárii a dalším nemocem, které se rychle šířily v důsledku hladomoru a nedostatečné zdravotní péče. Mise však čelila značným omezením ze strany sovětské vlády, která povolila pouze distribuci potravin a bránila jakékoli náboženské nebo osvětové činnosti. Vatikán proto musel pomoc poskyto-

Současně se však prohlubovala deziluze sovětské strany. Očekávání, že Vatikán poskytne rozsáhlou humanitární pomoc odpovídající naléhavým potřebám sovětského obyvatelstva i politickým cílům Kremlu, se nenaplnila. Finančně vyčerpaný Svátý stolec nedokázal reagovat v měřítku, které by vyhovělo rostoucím nárokům Moskvy, což vedlo k ochladnutí vzájemných vztahů. Navzdory tomu se Eugenio Pacelli v roce 1927 pokusil o poslední diplomatickou iniciativu, když sovětským představitelům předložil seznam čtyř desítek uvězněných katolických duchovních, mezi nimiž byli i apoštolští administrátoři v Žitomiru a Charkově. Jeho osobní intervence však zůstala bez odezvy, čímž se završil postupný rozklad jednacího procesu. Tento neúspěch potvrdil, že propast mezi křesťanským pojetím člověka a militantním ateismem sovětské ideologie nelze překlenout ani diplomatickým jazykem, ani pragmatickými kompromisy.³²

Neúspěšná jednání měla zásadní dopad na další formování Pacelliho politického a duchovního postoje vůči komunismu. Zatímco na počátku byl ochoten připustit možnost opatrného dialogu, opřeneho o právní ujednání a diplomatickou zdrženlivost, narůstající zkušenost s agresivní ideologií a brutálními zásahy proti náboženskému životu jej přivedla k radikálnější interpretaci. Komunistický režim se mu nejevil jen jako ideový soupeř v prostoru pluralitního diskurzu, ale jako zásadní civilizační hrozba, která systematicky usiluje o destrukci samotného základu náboženské existence, svobody svědomí. V tomto duchu Eugenio Pacelli vnímal komunismus nejen jako protivníka Vatikánu, nýbrž jako existenční nebezpečí pro duchovní integritu Evropy.

Tato zkušenost, vyplývající z neúspěšného dialogu se Sovětským svazem a poznání mechanismů ideologického útaku, vedla u Eugenia Pacelliho k trvalému odporu ke komunismu. Nešlo jen o geopolitickou opozici vůči sovětskému vlivu, ale o princip založený na přesvědčení, že komunismus ohrožuje duchovní a morální základy evropské civilizace. V březnu 1930 jej papež Pius XI. jmenoval státním sekretářem Svátého stolce, oceňuje jeho diplomatické zkušenosti a důvěru získanou na apoštolských nunciaturách v Německu. Jmenování vyjadřovalo záměr Vatikánu čelit politickým a ideologickým výzvám, zejména komunismu. Ve funkci státního sekretáře Pacelli důsledně odmítal kompromisy s levicovými režimy, podporoval antikomunistické katolické síly a formoval oficiální postoje Svátého stolce.

Třicátá léta přinesla ve vatikánské diplomacii výraznou změnu v percepci totalitních hrozeb. Vatikán začal nahlížet komunistické režimy jako součást globálně koordinovaného systému, jehož cílem bylo nejen marginalizovat, nýbrž systematic-

32 vat v přísně omezeném rámci, bez možnosti širší duchovní nebo organizační přítomnosti. AA. EE. SS., *Russia*, IV periodo, fascicolo 49, f. 21, Pacelli Gasparrimu 28. 3. 1927; AA. EE. SS., *Commissione pro Russia*, IV periodo, fascicolo 83, ff. 11–12, Pacelli Gasparrimu 19. 6. 1927; STEHLE, Hansjakob: *The Eastern Politics of the Vatican, 1917–1979*. Ohio University Press, Ohio 1981, s. 113; BECKER, Winfried: *Diplomats and Missionaries. The Role Played by the German Embassies in Moscow and Rome in the Relations between Russia and the Vatican from 1921 to 1929*. *The Catholic Historical Review*, 2006, 92, č. 1, s. 41.

ky zlikvidovat církevní struktury. Největší znepokojení vzbuzovala situace v Sovětském svazu, kde byla katolická církev na konci dekády prakticky vymazána z veřejného prostoru. Veškerý domácí klérus byl internován, duchovenstvo byzantského ritu – tedy řeckokatolické církve – bylo eliminováno a v celé zemi zůstaly otevřeny pouze dva kostely, spravované výlučně zahraničními kněžími.³³

Neméně alarmující byla situace ve Španělsku během občanské války v letech 1936–1939. Radikálně levicové síly, podporované sovětskými poradci a ideologickým zázemím, zde v oblastech pod svou kontrolou rozpoutaly masivní perzekuci katolické církve. Podle dostupných údajů zde bylo zavražděno přibližně 6 800 duchovních osob včetně třinácti biskupů, tisíců diecézních kněží, řeholníků i řeholnic. V některých diecézích tyto ztráty přesahovaly čtvrtinu veškerého kléru. Zničeno bylo více než 20 000 kostelů, kaplí a jiných církevních staveb.³⁴ Tyto události nejen dále upevnilly Pacelliho přesvědčení o destruktivní povaze komunistického hnutí, ale současně posílily jeho úsilí o formulaci jasné a jednotné vatikánské odpovědi.

Reakcí Svatého stolce se stala encyklika *Divini Redemptoris*, vydaná papežem Piem XI. v březnu 1937. Tento dokument představuje klíčový mezník v dějinách církevního magisteria, neboť v sobě koncentroval teologickou, morální i diplomatickou reakci na fenomén komunismu. Eugenio Pacelli, který sehrál v její přípravě zásadní roli, vtiskl encyklice tón, jenž dalece přesahoval běžná varování před ideologickými excesy. Komunismus zde není jen označen za bezbožnou nauku, nýbrž je analyzován jako radikálně totalitní systém, který cíleně ničí lidskou důstojnost, potlačuje náboženskou svobodu a staví se do opozice vůči přirozenému mravnímu řádu. Pacelliho komplexní zkušenost s brutalitou komunistických režimů se odrazila i v ostrém jazyce dokumentu, v němž je komunismus výslovně charakterizován jako *vnitřně zvrácený*.³⁵

Kritika komunismu v papežském dokumentu vyniká mimořádnou tvrdostí. Komunismus je „vnitřně zvrácený“, a proto nelze připustit, že by s ním mohl na jakémkoli poli spolupracovat ten, kdo chce usilovat o záchranu křesťanské civilizace. A kdyby pak někteří pomýlení lidé chtěli spolupracovat na jeho vítězství ve vlastní zemi, pak ať vezmou na vědomí, že právě oni se stanou prvními oběťmi svého po-

33 LUXMOORE, Jonathan – BABIUCHOVÁ, Jolanta: *Vatikán a rudý prapor. Boj o duši východní Evropy*. Volvox Globator, Praha 2003, s. 92; RICCARDI, Andrea: *Století mučedníků*. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 2014, s. 34, 50; RICCARDI, Andrea: *Il Vaticano e Mosca 1940–1990*. Biblioteca Universale Laterza, Roma 1993, s. 14.

34 CUEVA, Julio de la: Religious Persecution, Anticlerical Tradition and Revolution. On Atrocities against the Clergy during the Spanish Civil War *Journal of Contemporary History*, 1998, 33, č. 3, s. 355–369; MORENO, Antonio Montero: *Historia de la persecución religiosa en España 1936–1939*. Biblioteca Autores Cristianos, Madrid 2004, s. 763–765. Španělská občanská válka si vyžádala přes 500 000 obětí a byla provázána masivním pronásledováním katolické církve. V rámci tzv. rudého teroru bylo zavražděno 6 832 členů duchovenstva včetně 13 biskupů, 4 184 diecézních kněží a seminaristů, 2 365 řeholníků a 283 řeholnic. V některých diecézích byly ztráty mimořádně vysoké – v Madrid-Alcalá přišlo o život téměř 30 % kněží, v Barceloně 22 % a ve Valencii přes 27 %. Nejvíce byli postiženi františkáni, augustiniáni, salesiáni a klaretáni.

35 CHENAUX, Philippe: *Pio XII*, s. 193; RYCHLAK, Ronald J.: *Hitler, the War, and the Pope*, s. 92.

bloudění. Čím starší a kvalitnější je křesťanská civilizace zemí, do nichž se podaří komunismu proniknout, tím ničivějším způsobem se tam bude projevovat nenávisť, bezbožníků.³⁶

Encyklika *Divini Redemptoris*, publikovaná 19. března 1937, se tak vyznačovala nejen systematickým teologickým odsudkem komunismu, ale i promyšlenou argumentací založenou na konkrétních příkladech perzekuce církve a rozvratu kulturně-společenského řádu v zemích pod vládou komunistických režimů. Ve svém obsahu šla výrazně dál než předchozí papežské dokumenty jako *Miserentissimus Redemptor* (1928), *Quadragesimo anno* (1931), *Caritate Christi* (1932), *Acerba animi* (1932) či *Dilectissima nobis* (1933). V nich Svatý stolec sice reflektoval sociální otázky a reagoval na dílčí projevy útisku, v encyklice *Divini Redemptoris* však přistoupil k jednoznačnému, komplexnímu a principiálnímu odmítnutí komunistické ideologie jako neslučitelné s křesťanským učením i civilizačními základy evropské společnosti.³⁷

Navzdory promyšlené koncepci a naléhavosti výzvy encykliky nebyla její recepce v širší evropské společnosti tak výrazná, jak Vatikán očekával. Komunismus, hlásající ideály rovnosti, sociální spravedlnosti a boje proti imperialismu, si dokázal udržet přitažlivost zejména mezi intelektuálními elitami a dělnickými vrstvami, a to i navzdory zprávám o represích a násilnostech v Sovětském svazu. Tato rétorická fasáda, často stylizovaná do podoby jakéhosi *sekulárního evangelia*, zastiňovala brutalitu, s níž byly tyto ideály prosazovány v praxi. Eugenio Pacelli a s ním celý vatikánský aparát se tak ocitli v izolaci, kdy jejich ostrá kritika zůstávala bez potřebné odezvy.

Papež Pius XI. dokonce neváhal prohlásit, že „dnešní komunismus v sobě skrývá v ještě větší míře než jiná podobná hnutí z minulosti falešnou ideu vykoupení. Lžiideál spravedlnosti, rovnosti a bratrství na poli práce prostupuje celou komunistickou naukou i působením komunismu jako nějaký falešný mysticismus, který masám, jež se nechaly nalákat lživými přísliby, propůjčuje strhující nadšení a zápal zejména v době, jako je ta naše, kdy nespravedlivé rozdělování pozemských statků způsobuje nezvykle tíživou bídu. Tento lžiideál se navíc ještě vychloubá, jako kdyby byl iniciátorem určitého ekonomického pokroku, jehož vysvětlení – pokud je ovšem skutečný – má docela jiné důvody jako zvýšení průmyslové produkce v zemích, kde průmysl takřka neexistoval; využívání nesmírného přírodního bohatství, které zatím často leželo spíše ladem; používání brutálních metod k tomu, aby se nesmírné množství práce vykonalo s malými náklady.“³⁸

Závěrečná část encykliky stanovila důležitou linii mezi oprávněnými požadavky na sociální reformy a destruktivním působením komunistické ideologie. Církev tím

36 POSPÍŠIL, Ctirad Václav (ed.): *Antitotalitní encykliky. Pius XI.* Krystal OP, Praha 2015, s. 110.

37 AA. EE. SS., Spagna, IV periodo, fascicoli 208–210; CHENAUX, Philippe: *Katolická církev a komunismus v Evropě (1917–1989)*, s. 76.

38 POSPÍŠIL, Ctirad Václav: *Antitotalitní encykliky*, s. 83.

vyjádřila ochotu reagovat na legitimní společenské výzvy, avšak bez kompromisů s ideovým radikalismem. *Divini Redemptoris* se tak stala nejen teologickým manifestem proti ateistickému totalitarismu, ale i výzvou k hodnotové orientaci a aktivnímu postoji katolických věřících v době hlubokých civilizačních otřesů.

Válečný konflikt s komunistickou ideologií

V roce 1939, po zvolení Eugenia Pacelliho papežem Piem XII., se jeho dosavadní diplomatické postoje, formované dlouholetým působením ve službách Svatého stolce, staly oficiální linií hlavy katolické církve. Jeho přístup nebyl v jádru nový, avšak jako papež jim vtiskl nejen větší váhu, ale i větší důslednost. Eugenio Pacelli, formován zkušenostmi z jednání s totalitními režimy, především sovětským komunismem a německým nacismem, rozvíjel diplomacii založenou na důrazu na ochranu náboženské svobody a lidské důstojnosti. Jeho zásadní odmítání komunismu jako ideologie, která popírá přirozená práva člověka a cíleně potlačuje náboženský život, se stalo nedílnou součástí oficiální nauky a zahraničněpolitické orientace Svatého stolce.

Tuto linii projevil Pius XII. i na prahu světového konfliktu. Dne 24. srpna 1939 v 19 hodin přednesl ve vatikánském rozhlasu umírněnou, avšak naléhavou řeč, v níž vyzýval k míru: „Silou rozumu, nikoli zbraněmi, nachází spravedlnost svou cestu. A říše, které nejsou založeny na spravedlnosti, nejsou požehnány Bohem. Politika, jež nedbá na spravedlnost, zradí ty, kteří ji takovou chtějí. Nebezpečí je bezprostřední, ale ještě je čas. Nic není ztraceno mírem. Všechno může být ztraceno válkou...“³⁹ Když však tato slova nenalezla odezvu, zopakoval je dne 31. srpna a předal vyslancům Německa, Itálie, Velké Británie, Francie a Polska naléhavou výzvu k mírovému jednání. O den později, dne 1. září 1939, přesně týden po papežově poselství, vpadla německá armáda do Polska a Evropa se ocitla ve válce.⁴⁰

Pevné antikomunistické přesvědčení Pia XII. přitom výrazně ovlivnilo nejen konkrétní diplomatické kroky během války, ale také určilo dlouhodobé směřování vatikánské politiky vůči totalitním režimům v evropském i globálním měřítku. V tomto kontextu je třeba chápat i jeho postoj k německému napadení Sovětského svazu v červnu 1941. Přestože šlo z hlediska mezinárodního práva i tradiční teorie spravedlivé války o jednoznačně nelegitimní agresi, papež zvolil strategii diplomatického mlčení. Tím sledoval dvojí cíl – uchování neutrality a zabránění další eskalaci konfliktu. Zároveň se však nijak neidentifikoval se Sovětským svazem jakožto obětí, ale naopak jej považoval za spoluodpovědného za zničení Polska, jehož okupaci umožnil pakt Ribbentrop–Molotov.⁴¹

39 BLET, Pierre: *Pius XII. a druhá světová válka ve světle vatikánských archivů*, s. 34; HESEMANN, Michael: *Pio XII*, s. 193.

40 RYCHLAK, Ronald J.: *Hitler, the War, and the Pope*, s. 120; GARIBOLDI, Giorgio Angelozzi: *Il Vaticano nella Seconda guerra mondiale*. Mursia, Milano 1992, s. 32.

41 BLET, Pierre: *Pius XII. a druhá světová válka ve světle vatikánských archivů*, s. 135.

Na druhou stranu Pius XII. kategoricky odmítl žádosti německého vyslance Carla-Ludwiga Diega von Bergen o požehnání války proti bolševickému Východu, stejně jako výzvu italského diplomata Bernarda Attolica k vyhlášení křížového tažení proti *ateistickému barbarství* Sovětů.⁴² Tyto diplomatické incidenty ukazují, že nešlo pouze o taktický kalkul či opatrnost, nýbrž o vědomé odmítnutí zneužití náboženské symboliky pro účely světové války, jakkoliv ideologicky motivované.

Pro Svatý stolec nebylo možné přehlížet zločiny komunistického režimu jen proto, že stejně důrazně odsuzoval zločiny nacismu. Historické zkušenosti, zejména brutální perzekuce křesťanů v Sovětském svazu, které papež Pius XI. již v roce 1930 otevřeně kritizoval, zůstaly živé i za pontifikátu jeho nástupce Pia XII. Nový papež nejenže sdílel neochvějný antikomunismus svého předchůdce, ale tento postoj systematicky začlenil do diplomatické a ideové strategie Svatého stolce. Tato konzistence však vedla k napětí se západními spojenci, především se Spojenými státy americkými, jejichž prezident Franklin Delano Roosevelt přistupoval k Sovětskému svazu pragmaticky a upřednostňoval zachování spojenecké jednoty v boji proti nacismu. V této dynamice se Svatý stolec ocitl ve složité pozici, kdy musel balancovat mezi morálními principy a reálnou geopolitickou situací druhé světové války.⁴³

Z diplomatických jednání a důvěrných rozhovorů vyplývá, že Pius XII. již během válečných let vyslovoval vážné obavy z rostoucího vlivu sovětského režimu a jeho ateistické ideologie v poválečné Evropě. Tato situace nabyla na naléhavosti po prosinci 1941, kdy vstup Spojených států do války fakticky postavil katolickou církev před dilema – podpora Spojencům mohla být vnímána jako nepřímá akceptace spolupráce se Sovětským svazem. Pius XII. však setrval na pozici zásadního odmítnutí komunismu jako dlouhodobé hrozby nejen pro katolickou víru, ale i pro samotné duchovní a kulturní základy Evropy.

Tento postoj se ještě vyostřil počátkem roku 1944, kdy Rudá armáda překročila východní hranice předválečného Polska. Osud této tradičně katolické země se stal předmětem intenzivního zájmu Svatého stolce, který se dlouhodobě stavěl na stranu polské exilové vlády v Londýně. Pius XII. vnímal obranu Polska nejen jako akt historické spravedlnosti, ale i jako zástupný boj za svobodu víry v celé střední a východní Evropě. Ve své modlitbě dokonce prosil Pannu Marii, aby „tomuto tak těžce zkoušenému národu i ostatním národům, které spolu s ním musely okusit hořký kalich této války, byla vyhrazena v Evropě, obnovené na křesťanských základech a v seskupení států, prostém omylu a chyb minulosti, budoucnost, která by plně odpovídala oprávněnosti jejich tužeb a velikosti jejich obětí“.⁴⁴

42 TORNIELLI, Andrea: *Pio XII*, s. 359; RYCHLAK, Ronald J.: *Hitler, the War, and the Pope*, s. 159; CHENAUX, Philippe: *Katolická církev a komunismus v Evropě (1917–1989)*, s. 85; CHENAUX, Philippe: *Pio XII*, s. 233.

43 BIFFI, Monica M.: *Mons. Cesare Orsenigo. Nunzio apostolico in Germania (1930–1946)*. NED, Milano 1997, s. 215; CHENAUX, Philippe: *Katolická církev a komunismus v Evropě (1917–1989)*, s. 88; MICCOLI, Giovanni: *I dilemmi e i silenzi di Pio XII*. Rizzoli, Milano 2000, s. 102.

44 PIUS XII.: *Mír ze spravedlnosti. Výbor projevů pronesených ve válečných letech 1939–1945*. Ed. Antonín Mandl. Atlas, Praha 1947, s. 129.

Již v únoru roku 1944 začaly diplomatické zdroje Vatikánu stále naléhavěji upozorňovat na sílící expanzi komunistické ideologie, která se díky postupujícímu vývoji na východní frontě a rostoucímu vlivu Sovětského svazu stala významnou geopolitickou skutečností, s níž se katolická církev musela vypořádat. Na základě těchto informací a doporučení zaujal papež Pius XII. aktivní a principiální postoj vůči komunistickému nebezpečí. Tento postoj nejen reflektoval tradiční odmítavý vztah církve k ateistickému materialismu, ale také jasně artikuloval její morální a duchovní stanovisko vůči nově se formujícímu poválečnému uspořádání.

Ve světle této výzvy nemohla pro Pia XII. představovat dostatečnou oporu ani politická ujištění amerického prezidenta Franklina D. Roosevelta, který – jak dokládá například jeho dopis z 5. února 1944 – obhajoval nezbytnost alianční spolupráce se sovětským vůdcem Josifem Vissarionovičem Stalinem jako klíčový nástroj k porážce nacismu. Pro papeže to však nebyla otázka pouze strategická, nýbrž zásadně morální a duchovní. Nešlo mu jen o bezprostřední vojenské cíle, ale o hlubší hodnotový rámec, v němž měly být posuzovány současné i budoucí politické aliance. Komunismus podle něj představoval ideologii neméně zhoubnou než nacismus, a co víc – systém, jehož destruktivní účinky mohly být v dlouhodobém horizontu ještě pronikavější a trvalejší právě proto, že se zakládaly na metodickém popření transcendentních hodnot, které jsou pro křesťanskou civilizaci konstitutivní.⁴⁵

Faktické obsazení Polska sovětskou armádou, které začalo v lednu 1944 a bylo legitimizováno dohodami Jaltské konference v únoru 1945, mělo pro katolickou církev v této oblasti okamžité důsledky. Sovětská přítomnost znamenala nejen vojenskou kontrolu území, ale byla provázena systematickými represemi vůči duchovenstvu a církevním strukturám. Již v letech 1944–1945 bylo na území vilniuské arcidiecéze uvězněno nebo deportováno šestnáct katolických kněží. Arcibiskup Feliks Karpiński byl zatčen dne 11. listopadu 1944 a odsouzen k pěti letům vyhnanství v sibiřském gulagu. V lednu následujícího roku sdíleli jeho osud další biskupové a kněží.⁴⁶ Tyto represe zároveň ilustrovaly tvrdý postoj sovětského režimu vůči náboženským institucím, přestože současně probíhaly diplomatické snahy o vytvoření určitého příznivého obrazu na mezinárodní scéně.

V tomto napjatém geopolitickém klimatu druhé světové války se sovětský vůdce Josif Vissarionovič Stalin pokusil o neobvyklý diplomatický manévr vůči Vatikánu. Na jaře 1944 využil prostřednictvím amerického kněze polského původu Stanisława Orlemańskiego, sympatizujícího s politikou prezidenta Franklina Delana Roosevelta,

45 KENT, Peter C.: *The Lonely Cold War of Pope Pius XII*, s. 78; CHENAUX, Philippe: *Pio XII*, s. 242; BLET, Pierre: *Pius XII. a druhá světová válka ve světle vatikánských archivů*, s. 286, 295.

46 DZWONKOWSKI, Roman: Il territorio polacco occupato dall'URSS 1939–1941, 1944–1945. In: MIKRUT, Jan (ed.): *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka*. Gabrielli Editori, Verona 2017, s. 273, 281; HESEMANN, Michael: *Pio XII*, s. 218. Podobné represe postihly nejen Polsko, ale také pobaltské státy a Ukrajinu, kde sovětský režim systematicky omezoval náboženský život, pronásledoval duchovní a uzavíral kostely. Tyto skutečnosti jen posilovaly postoj Svatého stolce, aby v Sovětském svazu spatřoval jednoho z hlavních nepřátel katolické církve a náboženské svobody.

který podporoval spolupráci se Sovětským svazem. Tato mise měla západní veřejnosti naznačit Stalinův údajný zájem o demokratickou budoucnost Polska.⁴⁷ Iniciativa však narazila na tvrdý odpor americké katolické hierarchie, která v souladu se stanoviskem Svatého stolce zůstávala důsledně zdrženlivá vůči sovětskému režimu. Symbolickým vyvrcholením této snahy bylo zveřejnění Orlemaňského fotografie po Stalinově a Molotovově boku na titulní straně deníku *Pravda* dne 28. dubna 1944, doplněné o výrok „Stalin je přítelem římskokatolické církve.“⁴⁸

Tento pokus o diplomatické gesto ovšem nepředstavoval ojedinělý ani poslední projev snahy navázat most mezi Moskvou a Vatikánem. Již o rok později, v roce 1945, následovala další neoficiální iniciativa, tentokrát iniciovaná z americké strany, v níž figuroval Edward Flynn, vlivný politik irského původu, blízký spolupracovník prezidenta Franklina Delana Roosevelta a účastník Jaltské konference. Edward Flynn, motivován snahou překlenout ideologické rozpory a podpořit mírové uspořádání poválečné Evropy, se na jaře 1945 pokusil zprostředkovat dialog mezi Svatým stolicí a sovětskou vládou. Přestože byl ve Vatikánu přijat s diplomatickou zdvořilostí, jeho mise ztroskotala na hluboké nedůvěře vůči sovětským úmyslům.⁴⁹

Tuto skepsi sdílel i samotný papež Pius XII., jehož stanovisko do značné míry odráželo postoje klíčových osobností vatikánské diplomacie. Sekretář Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti Domenico Tardini, jeden z hlavních architektů zahraniční politiky Svatého stolce, situaci glosoval s výmluvnou přímočarostí: „Stalin není mírumilovným vůdcem donuceným k válce; je jedním z těch, kdo ji podněcovali. Pouze jej v jeho zločinných plánech předešel zločinec ještě odvážnější než on sám... V praxi však platí: jestliže Rusové vyhrají válku, vítězství bude patřit Stalinovi; nikdo mu ho nedokáže vzít. A Stalin znamená komunismus, vítězný komunismus však znamená komunismus jako absolutní pán evropského kontinentu.“⁵⁰

Tato slova pregnantně vystihují atmosféru obav, která ve Vatikánu panovala vůči komunistickému expanzionismu, a zároveň signalizují, proč i dobře míněné diplomatické iniciativy ztroskotávaly na reálné geopolitické analýze, nikoli na nedostatku dobré vůle. V kontextu poválečné rekonstrukce Evropy se tak ukazovalo, že ideové

47 KENT, Peter C.: *The Lonely Cold War of Pope Pius XII.*, s. 79–80; RICCARDI, Andrea: *Il Vaticano e Mosca 1940–1990*, s. 30–31. Stanisław Orlemański se narodil v prosinci 1889 v Erie v Pensylvánii. Po kněžském svěcení působil v polsko-americké komunitě, zejména ve státě Massachusetts. V roce 1943 založil organizaci na podporu polské armády v Sovětském svazu, čímž chtěl přispět k boji proti nacismu. V dubnu 1944 na pozvání sovětských úřadů navštívil Moskvu, kde se mimo jiné setkal s Josefem Vissarionovičem Stalinem. Po návratu do Spojených států hovořil také s prezidentem Franklinem D. Rooseveltem, jemuž přinesl Stalinovo poselství. Orlemaňského neautorizovaná diplomatická iniciativa však vyvolala kritiku církevní hierarchie. Biskup Thomas Michael O’Leary jej dočasně suspendoval a Vatikán ani americká biskupská konference jeho jednání neschválily. Jeho aktivita byla vnímána jako osamělý a nekonzultovaný politický krok, který se dostal do konfliktu jak se zahraniční politikou Svatého stolce, tak s tehdejšími protikomunistickým postojem části americké katolické církve.

48 STEHLE, Hansjakob: *The Eastern Politics of the Vatican, 1917–1979*, s. 230.

49 KENT, Peter C.: *The Lonely Cold War of Pope Pius XII.*, s. 82–83; RICCARDI, Andrea: *Il Vaticano e Mosca 1940–1990*, s. 29.

50 BLET, Pierre: *Pius XII. a druhá světová válka ve světle vatikánských archivů*, s. 144.

rozpory mezi Sovětským svazem a katolickou církví nebylo možné překlenout bez zásadního přehodnocení základních hodnotových rámců na obou stranách.

Před Svatým stolicí tak stála osudová volba – zda setrvat na nekompromisní linii vůči sovětskému komunismu, jak ji důsledně prosazoval Domenico Tardini, sekretář Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti, anebo hledat cestu, jak alespoň symbolicky udržet kontakt s miliony katolíků žijících pod sovětskou nadvládou. Tuto alternativní a pragmatičtější linii zastával Giovanni Battista Montini, tehdejší sekretář Kongregace pro řádné církevní záležitosti, pozdější papež Pavel VI. Jeho postoj odrážel snahu vyvažovat principiální odpor k ateistickému režimu pastorační odpovědností vůči věřícím, kteří se ocitli za železnou oponou.⁵¹

Formující zkušeností tohoto období byla i osobní reflexe papeže Pia XII., jehož postoj ke komunismu určovala jak teologická, tak historicko-politická analýza totalitních systémů. Komunismus nevnímal pouze jako politického protivníka, nýbrž jako trvalou, systémově zakotvenou hrozbu pro náboženskou svobodu, důstojnost lidské osoby a samu strukturu evropské civilizace. Jeho diplomatická zdrženlivost v průběhu druhé světové války proto nebyla výrazem apatie či strachu, nýbrž vědomou strategií, snahou udržet morální integritu církve navzdory tlaku z obou stran ideologického konfliktu. Vatikán odmítal legitimizaci sovětské moci, a přesto usiloval o to, aby neztratil kontakt s věřícími v oblastech pod jejím vlivem. Touto opatrnou, avšak vytrvalou linií položil základ pro dvojediný vztah plný napětí i příležitostí k tichému dialogu, jenž bude definovat vatikánsko-sovětské vztahy v celém období studené války.

Poválečný konflikt s komunistickou ideologií

Na konci druhé světové války se papež Pius XII. ocitl v relativně silné morální i diplomatické pozici. Jeho dlouhodobé, i když opatrné vedené snahy o udržení neutrality během válečného konfliktu mu poskytly určitý kredit v mezinárodním prostředí. Zároveň navázal těsné vztahy se Spojenými státy americkými, jejichž rostoucí globální vliv v poválečném světě katolická diplomacie realisticky reflektovala.

51 Tento rozdíl předznamenává pozdější strategii Svatého stolce za Pavla VI., označovanou jako *Ostpolitik*. KENT, Peter C.: *The Lonely Cold War of Pope Pius XII.*, s. 82–83; RICCARDI, Andrea: *Il Vaticano e Mosca 1940–1990*, s. 29; BLET, Pierre: *Pius XII. a druhá světová válka ve světle vatikánských archivů*, s. 136. Již dříve však naznačoval změnu postojů Jan XXIII., první papež otevřený dialogu s Východem. Jeho zkušenosti z diplomatického působení v Bulharsku, Řecku a Turecku výrazně ovlivnily zásadní obrat v přístupu ke státům se socialistickým zřízením. Po svém zvolení v roce 1958 opustil dosavadní linii ostré konfrontace, která dominovala vatikánské politice vůči komunismu od poloviny 19. století. Tento nový přístup se promítl i do jeho iniciativ v rámci Druhého vatikánského koncilu, kdy – ve snaze udržet otevřený dialog – zabránil začlenění přímé kritiky komunismu do koncilních dokumentů. Janova vstřícná gesta vůči pravoslavným i komunistickým představitelům, včetně nepřímých kontaktů s Moskvou, vytvořila základní rámec pro pozdější institucionální podobu *Ostpolitik* za pontifikátu Pavla VI. Ta již nebyla vedena pouze pastorační nutností, ale představovala systematickou snahu o zachování církevní přítomnosti ve státech sovětského bloku prostřednictvím diplomatických dohod a trvalého dialogu.

Pius XII. ostře odmítal ateistický sovětský komunismus, který považoval za existenční hrozbu nejen pro katolickou církev, ale i pro samotnou duchovní a kulturní identitu Evropy. V tomto ohledu otevřeně sympatizoval s antikomunistickou linií amerického prezidenta Harryho S. Trumana, jak ji reprezentovala například Trumanova doktrína z března roku 1947.

Zahraničněpolitická orientace Svatého stolce byla takto nastavena nejen v důsledku aktuálních strategických úvah, ale i jako výsledek hlubokých zkušeností z meziválečného období a z let nacistické okupace. Podobně jako Harry S. Truman i Pius XII. odmítal šíření radikálně levicové ideologie, která podle něj rozkládala přirozený mravní řád. Proto vítal Marshallův plán jako praktický nástroj obnovy Evropy, jenž hospodářsky naplňoval politické cíle Trumanovy doktríny. Stejně tak vyjádřil podporu vzniku Severoatlantické aliance (NATO) v roce 1949 a následným integračním iniciativám vedoucím ke sjednocení západní Evropy v průběhu padesátých let.⁵²

Papežova vize evropské integrace vycházela z ideálu nadnárodního společenství, jehož duchovní základ měl být zakotven v křesťanské kultuře, mravních hodnotách a národnostním smíření.⁵³ Jako inspirační model Pius XII. uváděl Švýcarsko, mnohonárodní, avšak jednotný stát, který dokázal na malém prostoru vybudovat stabilní a demokratickou společnost založenou na konsenzu a subsidiaritě. Tyto principy považoval za klíčové i pro obnovu Evropy, jež měla čelit nejen materiální devastaci, ale i hrozbě ideologické expanze komunismu.⁵⁴ Vatikán tak podporoval evropské sjednocování nejen jako hospodářskou či politickou nutnost, nýbrž především jako morální a civilizační úkol.

V této souvislosti začal Pius XII. uvažovat o federalizovaném uspořádání Evropy. Federalizovanou Evropu označoval za přirozený nástroj aplikace principů subsidiarity a solidarity, jež byly dlouhodobě přítomné v sociálním učení katolické církve, zejména v encyklikách *Rerum novarum* a *Quadragesimo anno*. Pevným základem této integrace mělo být jádro šesti západoevropských zemí včetně Německa, k nimž se v budoucnu měly připojit i katolicky orientované státy jako Španělsko a Portugalsko. Takto koncipovaná Evropa měla podle Piových představ nejen bránit egoistickému partikularismu národních států, ale stát se skutečnou oporou míru a stability v poválečném světě.⁵⁵

Na počátku období, jež historikové nazývají studenou válkou, stála doktrína amerického prezidenta Harryho S. Trumana, jejímž jádrem byla rozhodná strategie zadržování komunistické expanze. Tato koncepce se zrodila v březnu roku 1947 a formálně artikulovala nový směr zahraniční politiky Spojených států, který před

52 CHENAUX, Philippe: *Pio XII*, s. 320.

53 PIUS XII.: *Mír ze spravedlnosti*, s. 205–209.

54 ŽÁK, Petr: *Federalistický papež? Pius XII. a počátky evropského integračního projektu v letech 1939–1958*. Dvacáté století, 2013, 5, č. 2, s. 32–33.

55 Tamtéž, s. 41–42, 53.

pokládal aktivní angažovanost v globálním měřítku. Na opačném konci tohoto epochálního střetu stálo zhroucení východního bloku a následný rozpad samotného Sovětského svazu. Přestože nedošlo k přímému vojenskému střetu mezi oběma supervelmocemi, bylo celé období studené války hluboce poznamenáno permanentním geopolitickým napětím.⁵⁶

Zásadní proměnu americké zahraniční politiky po druhé světové válce zosobňoval prezident Harry S. Truman, který jako nekompromisní kritik komunistické ideologie dovedně využil hluboké identifikace většiny americké společnosti s křesťanskými hodnotami. Právě tato syntéza morálního přesvědčení a geopolitické strategie umožnila opustit tradiční izolacionismus a mobilizovat podporu pro aktivní roli Spojených států ve světovém dění.⁵⁷

Je zcela evidentní, že ve Vatikánu došlo ke klíčové změně ideologického postoje katolické církve směrem k liberální demokracii, což představovalo paradigmatický obrat oproti dosavadním postojům. Tento posun nelze rozhodně chápat jako samozřejmost, ale spíše jako výsledek složité historické a ideové konstelace, kterou jsme výše sledovali. Významnou roli v tomto procesu sehrál papež Pius XII., jenž v americkém demokratickém systému spatřoval účinnou ideologickou protiváhu vůči totalitním režimům 20. století, zejména sovětskému totalitarismu. Podpora Trumanovy politiky ze strany římské kurie tak nebyla pouze pragmatickým krokem, ale vycházela z hlubokého přesvědčení o hodnotové blízkosti mezi katolickým univerzalismem a západní liberální demokracií. Tuto orientaci Pius XII. dále rozvíjel v souvislosti s Marshallovým plánem z roku 1948, který vnímal jako hospodářské naplnění politického závazku k obnově Evropy. Pozitivně hodnotil také vznik Severoatlantické aliance v roce 1949 a proces evropské integrace v padesátých letech, i když k některým jejích aspektům vyjadřoval určité výhrady.⁵⁸

Zásadní význam studené války pro Svatý stolec nespočíval výlučně v mocensko-politickém rozměru. Pius XII. chápal bipolaritu poválečného světa především jako duchovní zápas mezi silami dobra a zla. Ve vánočním poselství z roku 1947 tuto dichotomii výslovně formuloval jako otázku křesťanské identity – příslušnost k západnímu nebo východnímu bloku znamenala podle něj přihlášení se buď k Ježíši Kristu, nebo jeho odmítnutí. V důsledku toho byla zahraniční politika Vatikánu po roce 1945 jednoznačně vymezena proti sovětské expanzi.

Tato orientace nebyla pouze ideová, ale vycházela ze zcela konkrétní zkušenosti. Agresivní postup Sovětského svazu ve střední a východní Evropě, jenž se projevil

56 CHENAU, Philippe: *Un Europa vaticana. Dal piano Marshall ai Trattati di Roma*. Edizioni Studium, Roma 2017, s. 34–35.

57 KIRBY, Dianne: The Cold War, the hegemony of the United States and the golden age of Christian democracy. In: McLEOD, Hugh: *The Cambridge History of Christianity. World Christianities c. 1914 – c. 2000*. Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 286.

58 CHENAU, Philippe: *Katolická církev a komunismus v Evropě (1917–1989)*, s. 95–97, 109; POLLARD, John: *The Papacy in the Age of Totalitarianism, 1914–1958*. Oxford University Press, Oxford 2016, s. 372–373.

perzekucí řeckokatolických církví, vyháněním nunciů, rušením konkordátů a politickými procesy s církevními představiteli, byl Svatým stolicí vnímán jako útok nejen na samotnou katolickou církev, ale i na základní lidská práva. Potlačení svobody slova, svědomí, vyznání a shromažďování ve jménu „pokroku a lidové demokracie“ znamenalo pro Vatikán nejen teologickou, ale především antropologickou výzvu, která zásadním způsobem formovala jeho postoj ke studené válce na několik následujících desetiletí.⁵⁹

V počátcích studené války, kdy se formoval bipolární svět, zaujal Svatý stolec jasnou orientaci směrem k Západu. Tato pozice se odrážela mimo jiné v komentářích vatikánského deníku *L'Osservatore Romano*, který opakovaně zdůrazňoval hodnotové spříznění katolické církve se západní demokracií. Současně však papež Pius XII. nepřestal usilovat o dialog s východními církvemi, což vycházelo nejen z teologického přesvědčení o univerzalitě církve, ale i z diplomatické zkušenosti se složitou mocenskou situací.

Základ Piova přístupu k této nové globální realitě byl především duchovní. Studenou válku nevnímal jen jako střet politických a ekonomických systémů, ale jako zásadní morální a náboženskou otázku. Příslušnost k jednomu z bloků vnímal jako postoj vůči Kristu samotnému, což formovalo jeho ideové zázemí a zahraničně-politické postoje vůči komunismu v poválečném období.

Antikomunistické přesvědčení Pia XII. se v tomto období nejen nezmírnilo, ale naopak získalo výrazně ofenzivnější charakter. Kulminačním bodem této linie byla jeho otevřená intervence do italské politiky na jaře 1948, kdy se v parlamentních volbách střetla křesťansko-demokratická a komunistická vize budoucnosti země. Ve velíkonočním poselství z 28. března téhož roku papež výslovně vyzval věřící, aby se rozhodli „pro Boha, nebo proti němu“, čímž učinil z voleb nejen občanskou, ale především duchovní volbu.⁶⁰

Výzva Pia XII. měla okamžitý a hluboký dopad na veřejnost, přičemž se stala klíčovým momentem, jenž zásadně ovlivnil výsledek italských voleb v roce 1948. Křesťansko-demokratická strana, podpořená papežovým apely, zvítězila s téměř polovinou hlasů, zatímco komunistický blok, jenž neskrýval ambice rozšířit sovětský vliv, nezískal ani třetinu hlasů. Tento výsledek byl široce interpretován jako potvrzení orientace Itálie na Západ a odmítnutí sovětského vlivu. V očích Pia XII. tedy volby nepředstavovaly pouze politický střet, ale i plebiscit o budoucím směřování Itálie, jež v jeho vnímání reflektovalo vítězství Božího záměru, který zůstal v souladu s hodnotami západní civilizace.⁶¹

59 CHENAU, Philippe: *Un Europa vaticana*, s. 43; RYCHLAK, Ronald J.: *Hitler, the War, and the Pope*, s. 242–243.

60 BIZZARRI, Luigi: *Il Principe di Dio. La vera storia di Pio XII.* Ancora, Milano 2004, s. 107; HESEMANN, Michael: *Pio XII.*, s. 299.

61 TORNIELLI, Andrea: *Pio XII.*, s. 465.

V návaznosti na tento výsledek a politickou dynamiku v zemi přistoupil papež 1. července 1949 k rozhodnutí exkomunikovat všechny věřící, kteří se otevřeně hlásili k materialistické a protikřesťanské ideologii komunismu a aktivně podporovali její šíření. Tento krok měl nejen deklarovat neochvějný postoj katolické církve k ideologiím, jež popírají základní křesťanské hodnoty.⁶² Piova slova byla tvrdá, ale pochopitelná: „Komunismus je totiž založen na materialistickém a antikřesťanském základě. Jeho vůdci sice někdy formálně prohlašují, že nejsou nepřáteli náboženství, avšak jak jejich učení, tak i konkrétní činy jasně svědčí o nepřátelství vůči Bohu, pravému náboženství a Kristově církvi.“⁶³

Před samotnou exkomunikací přednesl Pius XII. několik zásadních projevů, v nichž se důrazně vymezil vůči komunismu jako hrozbě nejen pro církev, ale i pro celou západní civilizaci. Jedním z nejvýznamnějších bylo jeho prohlášení z 20. února 1949 na Svatopetrském náměstí v Římě, kde veřejně odsoudil komunismus jako ideologii, která nejen popírá základní pravdy křesťanské víry, ale také ohrožuje samotnou podstatu lidské svobody. Papež zdůraznil, že církev nemůže zůstat mlčky stranou, když jsou její hodnoty napadány, a varoval před nebezpečím přijetí komunistických principů. Tento projev jasně vyjádřil papežovo odhodlání čelit šíření komunismu a posílit křesťanskou jednotu jako odpověď na jeho destruktivní vliv.⁶⁴

Papež Pius XII. svou protikomunistickou politiku neomezoval pouze na vnitropolitické poměry Itálie, ale rozšířil ji i do mezinárodního prostoru, zejména směrem k zemím za tzv. železnou oponou. Významným aktem v tomto směru byl apoštolský list *Ad universos Russiae populos*, adresovaný 13. července 1952 všem národům Sovětského svazu. V tomto listě zasvětil papež Rusko Neposkvrněnému Srdci Panny Marie a vyjádřil důvěru v duchovní obrodu tohoto národa. Zároveň ostře kritizoval ateistickou ideologii sovětského režimu a jeho represivní politiku vůči náboženství. Navzdory této kritice neodmítl ruský národ jako celek, nýbrž apeloval na spravedlnost a víru, které by mohly vést k překonání ideologických omylů a k návratu k duchovním hodnotám prostřednictvím mariánské zbožnosti.⁶⁵

62 Latinský text exkomunikace podrobněji: *Acta Apostolicae Sedis. Commentarium Officiale*. Annus XXXXI, series II, vol. XVI. Typis Polyglottis Vaticanis, Vaticano 1949, s. 334, italský: TORIELLI, Andrea: *Pio XII*, s. 469.

63 *Acta Apostolicae Sedis*, s. 334.

64 HESEMANN, Michael: *Pio XII*, s. 325.

65 RICCARDI, Andrea: *Il Vaticano e Mosca 1940–1990*, s. 139; CHENAUX, Philippe: *Pio XII*, s. 234. Akt zasvěcení měl hluboký náboženský a symbolický význam. Nešlo pouze o modlitbu za národ, ale i o gesto s politickým podtextem. Papež vyjádřil víru v možnost duchovní obnovy Ruska navzdory represivnímu ateistickému režimu, který potlačoval náboženství a lidská práva. Kritika sovětského režimu a jeho ideologie byla zároveň výzvou k duchovnímu návratu. Pius XII. apeloval na spravedlnost a víru, které by mohly vést k překonání komunistických omylů a obnovení duchovních hodnot. Tento akt rovněž navazoval na mariánská zjevení ve Fatimě, kde Panna Maria v roce 1917 žádala o zasvěcení Ruska svému Neposkvrněnému Srdci jako prostředku k zastavení šíření komunismu a dosažení míru. Pius XII. tímto zasvěcením pokračoval v mariánském duchu a zdůraznil duchovní rozměr nápravy pro Rusko, čímž pokračoval v poslání církve v kontextu konfliktu mezi komunismem a náboženskými hodnotami.

Soubor projevů, dokumentů a symbolických aktů⁶⁶ z počátku padesátých let dokládá systematické úsilí Pia XII. o duchovní i politické vymezení vůči sovětskému komunismu, jenž byl vnímán jako přímá hrozba pro křesťanské hodnoty, svobodu svědomí i samu existenci církve. Papežova ideová neústupnost se projevila nejen v teologickém diskurzu, ale i v jeho aktivní účasti na mezinárodní scéně, kde byl Vatikán důsledně vnímán jako morální opora západního bloku.

V této souvislosti nelze opomenout papežovu otevřenou podporu evropské integrace. V průběhu padesátých let Svatý stolec vítal posilování evropské jednoty jako prostředku k zajištění míru, stability a obrany proti totalitním ideologiím. Založení Evropského společenství pro atomovou energii v březnu 1957 bylo Vatikánem vnímáno jako krok správným směrem. Pius XII. opakovaně apeloval na křesťanské politiky, aby se aktivně podíleli na formování jednotné Evropy postavené na morálních a duchovních hodnotách. Tato orientace byla v souladu s podporou, kterou papež projevoval vůči křesťansko-demokratickým stranám napříč evropským kontinentem.⁶⁷

Poválečné období se tak v kontextu studené války stalo pro Pia XII. klíčovou etapou, během níž se jeho protikomunistická politika ustálila jako zásadní dimenze pontifikátu. Vatikánská diplomacie, silně orientovaná na spolupráci se západními demokraciemi, nebyla motivována pouze geopolitickými ohledy, ale hlubokým přesvědčením o nekompatibilitě marxisticko-leninské ideologie s křesťanskou antropologií a morálkou.

Papežova podpora Marshallova plánu, Severoatlantické aliance a evropské integrace, stejně jako jeho jednoznačné vystoupení proti komunismu včetně exkomunikace jeho zastánců představovaly pilíře duchovně-politického boje o budoucí směřování Evropy. Pius XII. se tak profilel nejen jako církevní vůdce, ale i ideový aktér, jenž výrazně formoval morální rámec západní Evropy v době, kdy se svět nacházel v sevření ideologického rozdělení.

Papež Pius XII. zemřel ve čtvrtek 9. října 1958 ve svém letním sídle v Castel Gandolfo, nedaleko Říma, ve věku 82 let. Příčinou jeho smrti bylo akutní srdeční selhání. V posledních měsících života se jeho zdraví výrazně zhoršovalo; trpěl mozkovou mrtvicí, částečným ochrnutím a poruchami srdeční i plicní činnosti, o čemž pravidelně informovala média. Krátce po jeho skonu bylo tělo vystaveno v kapli letního sídla v Castel Gandolfo a následně převezeno do Říma, kde se uskutečnily veřejné smuteční obřady. Nejprve bylo vystaveno v bazilice sv. Jana v Lateránu a poté bylo

66 Mimochoodem, papež Pius XII. vydal během svého pontifikátu 41 encyklik, které se zaměřovaly na teologické, sociální a politické otázky své doby. Mezi klíčové patří *Summi Pontificatus* (1939), která definovala roli církve v moderním světě a varovala před totalitními ideologiemi, a *Divino afflante Spiritu* (1943), jež podporovala moderní metody biblické exegeze. V *Mystici Corporis Christi* (1943) rozpracoval teologii církve jako mystického těla Kristova. Encyklika *Humani Generis* (1950) se zabývala vztahem víry a vědy, zejména evoluční teorií. Tyto encykliky odrážejí snahu Pia XII. reagovat na moderní výzvy, přičemž si zachovaly tradiční hodnoty.

67 ŽÁK, Petr: *Federalistický papež*, s. 43; CHENAUX, Philippe: *Un Europa vaticana*, s. 57, 60–61.

přemístěno do baziliky sv. Petra ve Vatikánu, kde rakev stála před papežským oltářem. Smuteční obřady, zahrnující mše a modlitby, trvaly devět dní.⁶⁸

Závěr

Papež Pius XII. čelil během svého pontifikátu jedné z nejzásadnějších ideologických výzev 20. století – expanzi komunismu, která se odvíjela v kontextu meziválečné nestability, druhé světové války a formující se bipolární struktury studené války. Jeho přístup k tomuto fenoménu nelze zúžit na politické stanovisko. Byl to především postoj náboženský a etický, zakotvený v hlubokém přesvědčení o neslučitelnosti marxisticko-leninské doktríny s křesťanským pojetím člověka a společnosti. Již v meziválečném období, kdy sílil vliv socialistických a komunistických hnutí napříč Evropou, se církevní politika Pia XII., tehdy ještě jako Eugenia Pacelliho, začala jednoznačně profilovat směrem k obraně náboženské svobody a autonomie církevních struktur vůči státní moci.

S vypuknutím druhé světové války a pozdějšími geopolitickými posuny se ukázala reálná mocenská ambice Sovětského svazu. Jeho vítězství nad nacistickým Německem neznamenal pouze pád fašistické a nacistické totality na Západě, nýbrž nástup nové, komunistické diktatury ve střední a východní Evropě. Pius XII. vnímal tuto proměnu nejen jako ideologické vyostření, ale zejména jako akutní ohrožení katolické církve v regionech, kde docházelo k zatýkání duchovních, likvidaci církevních institucí a brutálním zásahům do života věřících.

Přestože jeho postoj byl rozhodně protisovětský, nelze jej charakterizovat jako jednoznačně konfrontační. Jeho pontifikát se vyznačoval snahou o diplomatickou rovnováhu, otevřenost k východním křesťanským tradicím a duchovní solidaritu s pronásledovanými. Právě tento dvojitý přístup – nekompromisní odpor k ateistické ideologii a zároveň touha po smíření – ukazuje hloubku jeho politicko-náboženské strategie.

V atmosféře počínající studené války, kdy se svět rozštěpil do dvou bloků, Pius XII. stále výrazněji artikuloval podporu západní civilizační orientace. Zvláště výrazně se projevil v roce 1948, kdy sehrál klíčovou roli při mobilizaci katolického obyvatelstva v Itálii proti komunistické straně, čímž přispěl k jejímu volebnímu neúspěchu a geopolitickému ukotvení země v západním bloku. Jeho exkomunikační dekret z roku 1949 vůči katolíkům aktivně podporujícím komunistické hnutí byl jasným signálem, že církevní hierarchie nebude tolerovat angažmá věřících v ideologiích, které popírají základní pravdy víry a lidské přirozenosti.

Tato neústupnost však nebyla projevem ideologického dogmatismu, nýbrž odrazem širšího zápasu o uchování náboženské a kulturní identity Západu. Ve svých

68 Podrobněji k papežově skonu: ŠMÍD, Marek: Změny na svatopetrském stolci v roce 1958 a jejich reflexe v Československu. In: PETRÁŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (eds.): *Československo v letech 1954–1962*. Jihočeské muzeum a Ústav pro studium totalitních režimů, České Budějovice 2015, s. 353–356.

projevech i diplomatických gestech papež opakovaně zdůrazňoval, že západní hodnoty – svoboda svědomí, lidská důstojnost, duchovní transcendence – nejsou pouhým produktem historického vývoje, nýbrž plodem křesťanské tradice, již je třeba chránit před jakoukoli formou totalitarismu. V tomto světle je třeba chápat i jeho apoštolský list *Sacro Vergente Anno* z roku 1952, adresovaný národům Ruska. Zatímco text vyjadřuje nesouhlas s represivním komunistickým režimem, zároveň projevuje hluboký soucit a naději na duchovní obnovu.

Při zkoumání Pia XII. jako papeže-antikomunisty nelze opomenout jeho formativní zkušenost z diplomatického působení v Německu během revolučního roku 1919. Jako nuncius v Mnichově se Pacelli bezprostředně setkal s násilím a rozvrátem v období tzv. Bavorské republiky rad. Tato dramatická epizoda – s ozbrojenými střety, antiklerikálními útoky a anarchií – v něm zanechala hluboký dojem a pravděpodobně přispěla k jeho trvalé skepsi vůči revolučním ideologiím, které zaměňují svobodu za chaos a rovnost za diktaturu.

Pius XII. se tak ve své protikomunistické politice neprofiloval jen jako státník, ale jako pastýř usilující o obranu víry v čase ideologických bouří. Jeho úsilí o zachování křesťanských hodnot nebylo reaktivní, nýbrž koncepční. Vnímал komunismus jako existenční ohrožení duchovní podstaty Evropy. V tomto smyslu lze jeho postoj chápat jako integrální součást širšího zápasu o kulturní identitu Západu, v níž se prolínaly teologické, etické a politické motivy. Pius XII. tak zůstává nejen výraznou postavou církevních dějin, ale i symbolem rezistence vůči ideologiím, které ohrožují svobodu lidského ducha.